पञ्चमः पाठः

वणिग्वैद्ययोः वार्तालापः

[इस पाठ में एक व्यापारी तथा एक वैद्य के बीच संवाद प्रस्तुत किया गया है जो बीच में हास-परिहास से भरा है किन्तु बाद में गम्भीर होकर यह सन्देश देता है कि समाज में रहने वाला प्रत्येक व्यक्ति सामाजिक दुःख-सुख का समान भोक्ता होता है । यह नहीं कि समाज कष्ट में हो तो कोई वर्ग सुखी हो । सामाजिक सहानुभूति समान रूप से होती है । इस पाठ का अभिनय भी छात्र वर्ग में कर सकते हैं ।]

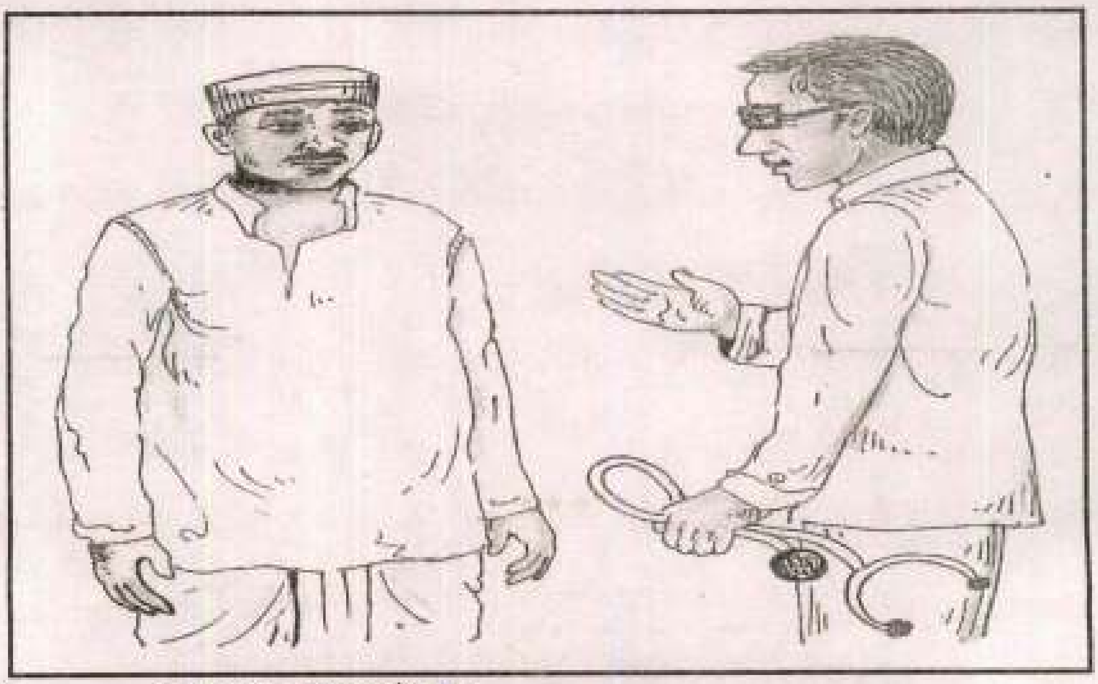

हरिः - नमस्कारः भानुमहोदय !

भानुः - नमस्कारः, अपि कुशली भवान् ?

हरिः - आम्, कुशली, बहुकालानन्तरं दृश्यते भवान् ।

भानुः - किं करोमि, वाणिज्यार्थम् इतस्ततः गन्तव्यं भवत्येव ?

हरिः - भवतः उद्योगः कथं प्रचलति ?

भानुः - शोभनः एव अस्ति उद्योगः ।

हरिः - भवतः पुत्रः रमेशः किं करोति ?

भानुः - स तु देहल्यां स्थित्वा प्रबन्धनस्य प्रशिक्षणं प्राप्नोति ।

हरिः - एतदर्थम् एव बहुकालात् तं न दृष्टवान् अस्मि, कदारभ्य सः प्रशिक्षणं प्राप्नोति ?

भानुः - स तु अगस्तमासतः देहल्याम् एव निवसति? तस्य द्वितीयं सत्रं प्रचलति ।

हरिः - अद्यत्वे जनाः ग्रीष्मातपेन नितरां पीडिता भवन्ति ।

भानुः - आम्, वर्षायाः अभावात् प्रायः जनाः रुग्णाः भवन्ति तथापि रोगनियन्त्रणस्य कृते कियान् समयः अपेक्षितः भविष्यति ?

हरिः - देहरादूनतः नूतनौषधानि प्रभूतमात्रायां सम्प्राप्तानि सन्ति अतः साम्प्रतं चिन्ता नास्ति ।

भानुः - वैद्याः अपि चिन्तिताः भविष्यन्ति तर्हि अस्मादृशानां का दशा भविष्यति ?

हरिः - भवतः अपि काचित् समस्या अस्ति चेत् निस्संकोचं वदतु ।

भानुः - वैद्याः तु प्रायः ईश्वरं प्रार्थयन्ते यत् जनाः रुग्णाः भवेयुः तर्हि अस्माकम् उद्योगः चलेत् ।

हरिः - आम्, तथैव प्रार्थयन्ते यथा वणिजः प्रार्थयन्ते यत् महार्घता भवेत् तदा अस्माकं लाभः प्रभूतः स्यात् ।

भानुः - नहि नहि श्रीमन्, महार्घता तु वणिजां कृतेऽपि तथैव कष्टकरी भवति यथा सामान्यजनानां कृते ।

हरिः - तत् कथम् ?

भानुः - अस्माकं व्यवसायः तु सामान्यजनान् आश्रितः भवति । जनाः चिन्तयन्ति यत् अल्पार्घता आगच्छेत् तदैव आवश्यकानि वस्तूनि क्रेष्यामः । अतः क्रयशक्त्याः अभावात् वणिजां लाभः कुतः ? किन्तु चिकित्सकानां स्थितिः अस्मादृशी न भवति ?

हरिः - कथं न भवति, वैद्याः अपि समाजस्य अंगभूताः एव सन्ति । यदि कश्चित् रोगः प्रसरति तर्हि सः रोगः चिकित्सकस्य पारिवारिकान् जनान् अपि न त्यजति । अतः वैद्या कदापि न इच्छन्ति यत् कश्चिद् रोगः प्रसरेत् तर्हि अस्माकं लाभः भवेत् ।

भानुः - भवतः वचनं प्रमाणम् । वयं तु परिहासेन एव यत्किमपि उक्तवन्तः । तथापि भवतः कष्टस्य कृते क्षमां याचे ।

हरिः - अत्र क्षमायाचनस्य कः प्रसंगः ? वयमपि तु परिहासं कुर्वन्तः आस्म । वयं जानीमः यत् समाजस्य कष्टेन समाजाश्रितः वर्गः कदापि वास्तविकरूपेण सुखी भवितुं न शक्नोति ।

अभ्यासः

शब्दार्थ :

अपि	=	भी
कुशली	=	कुशल, ठीक
भवान्	=	आप
आम्	=	हाँ
बहुकालानन्तरम्	=	लम्बे समय के बाद
दृश्यते	=	देखा जाता है, दिख रहे हैं
करोमि	=	करता हूँ
वाणिज्यार्थम्	=	वाणिज्य-व्यापार के लिए
इतस्ततः	=	इधर-उधर
गन्तव्यम्	=	जाना चाहिए, जाना पड़ता है
भवत्येव	=	(भवति + एव) होता ही है
भवतः	=	आपका
कथम्	=	कैसे
प्रचलति	=	चलता है

शोभनः = सुन्दर

एव = ही

उद्योगः = उद्योग, रोजगार

देहल्याम् = दिल्ली में

स्थित्वा = रहकर

प्रबन्धनस्य = प्रबन्धन का

प्रशिक्षणम् = प्रशिक्षण, ट्रेनिंग

प्राप्नोति = प्राप्त करता है (कर रहा है)

एतदर्थम् = इसके लिए

बहुकालात् = लम्बे समय से

दृष्टवान् = देखा

कदारभ्य = कब से

अगस्तमासतः = अगस्त महीना से

निवसति = रहता है

अद्यत्वे = आजकल, इन दिनों

जनाः	=	लोग
ग्रीष्मातपेन	=	धूप से
नितराम्	=	बहुत अधिक
पीडिता	=	सताये हुए
वर्षायाः	=	वर्षा के
अभावात्	=	अभाव से, न होने से
रुग्णाः	=	बीमार, रुग्ण
तथापि	=	फिर भी
रोगनियन्त्रणस्य	=	रोग नियन्त्रण के
कृते	=	के लिए
कियान्	=	कितना
अपेक्षितः	=	जरूरी, आवश्यक
भविष्यति	=	होगा
देहरादूनतः	=	देहरादून से
नूतनौषधानि	=	नये औषध (जड़ी-बूटी से बनी दवाएँ)

प्रभूतमात्रायाम् = बहुत अधिक मात्रा में

सम्प्राप्तानि = प्राप्त हुए हैं

साम्प्रतम् = आजकल, इस समय

चिन्तिताः = चिन्तित

तर्हि = तो

अस्मादृशानाम् = हमारे जैसों का

दशा = अवस्था, स्थिति

काचित् = कोई

चेत् = यदि

निस्संकोचम् = बिना संकोच के

वदतु = बोलिए, कहिए

वैद्याः = चिकित्सक

प्रार्थयन्ते = प्रार्थना करते हैं

भवेयुः = हों, होने चाहिए

अस्माकम् = हमलोगों का

चलेत् = चलना चाहिए

तथैव = वैसे ही

महार्घता = मूल्यवृद्धि, महँगाई

प्रभूतः = बहुत, प्रचुर मात्रा में

स्यात् = हो

नहि = न

कष्टकरी = कष्ट देनेवाली

सामान्यजनानाम् = सामान्य जनों के लिए

चिन्तयन्ति = सोचते हैं

अल्पार्घता = मूल्य में कमी, महँगाई में कमी

आगच्छेत् = आ जाए

तदैव = तभी

आवश्यकानि = आवश्यक

वस्तूनि = वस्तुएँ

क्रेष्यामः = खरीदेंगे

क्रयशक्त्याः = खरीदने की शक्ति का

अभावात् = अभाव से

कुतः = कहाँ से

चिकित्सकानाम् = चिकित्सकों की

अस्मादृशी = हमारी जैसी

अंगभूताः = अंग स्वरूप

कश्चिद् = कोई

प्रसरति = फैलता है

पारिवारिकान् = परिवार से सम्बद्ध

त्यजति = छोड़ता है

कदापि = कभी भी

वचनं प्रमाणम् = बोली ही प्रमाण है

परिहासेन = परिहास से, मजाक से

यत्किमपि = जो कुछ भी

उक्तवन्तः = बोले

कृते = के लिए

याचे = माँगता हूँ

क्षमायाचनस्य = क्षमा-याचना का

वयमपि	=	हमलोग भी
जानीमः	=	जानते हैं
कष्टेन	=	कष्ट से
समाजाश्रितः	=	समाज पर आश्रित, सामाजिक
वास्तविकरूपेण	=	यथार्थ रूप में
शक्नोति	=	सकता है

व्याकरणम्

सन्धिविच्छेदः पदविच्छेदः वा -

नमस्कारः	=	नमः + कारः (विसर्गसन्धिः)
बहुकालानन्तरम्	=	बहुकाल +अनन्तरम् (दीर्घसन्धिः)
इतस्ततः	=	इतः + ततः (विसर्गसन्धिः)
एतदर्थम्	=	एतत् + अर्थम् (व्यञ्जनसन्धिः)
कदारभ्य	=	कदा + आरभ्य (दीर्घसन्धिः)
ग्रीष्मातपेन	=	ग्रीष्म + आतपेन (दीर्घसन्धिः)
नूतनौषधानि	=	नूतन + औषधानि (वृद्धिसन्धिः)
निस्संकोचम्	=	निः + संकोचम् (विसर्गसन्धिः)
कृतेऽपि	=	कृते + अपि (पूर्वरूपसन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः -

दृश्यते	=	√दृश् + कर्मवाच्य, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
गन्तव्यम्	=	√गम् + तव्यत्, नपुं०, एकवचनम्
प्रचलति	=	प्र + √चल् , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
करोति	=	√कृ , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
प्राप्नोति	=	प्र + √आप् , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
निवसति	=	नि + √वस् , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
भवन्ति	=	√भू , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
भविष्यति	=	√भू , लृट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
अस्ति	=	√अस् , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
वदतु	=	√वद् , लोट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
भवेयुः	=	√भू , विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
चलेत्	=	√चल् , विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
प्रार्थयन्ते	=	प्र + √अर्थ + णिच्, लट्लकारः, बहुवचनम्
आगच्छेत्	=	आ + √गम् , विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
क्रेष्यामः	=	√क्री , लृट्लकारः, उत्तमपुरुषः, बहुवचनम्

प्रसरति = प्र + √सृ , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

त्यजति = √त्यज् , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

इच्छन्ति = √इष् , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

याचे = √याच् , लट्लकारः,आत्मनेपदी, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्

शक्नोति = √शक् , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

1. उच्चारणं कुरुत -

एतदर्थम्	कृतेऽपि	अल्पार्घता
नूतनौषधानि	क्रेष्यामः	यत्किमपि
सम्प्राप्तानि	अस्मादृशी	महार्घता
अस्मादृशानाम्		

2. भिन्नप्रकृतिकं पदं चिनुत -

(क) जनाः, वैद्याः, भवन्तः, ईश्वरः

(ख) न, तर्हि, तु, एव, क्षमा

(ग) अस्ति, त्यजति, भवति, वदतु

(घ) पत्रम्, मित्रम्, आम्रः, पुष्पम्

(ङ) व्याघ्रः, गजः, सिंहः, कपोतः

3. **उदाहरणानुसारं अव्ययपदानि चिनुत -**

यथा - राधा अपि नृत्यति । अपि

(क) शोभनः एव अस्ति उद्योगः । ....

(ख) भवतः अपि काचित् समस्या । ....

(ग) तथापि कष्टस्य कृते क्षमां याचे । ....

(घ) वैद्याः तु प्रायः ईश्वरं प्रार्थयन्ते । ....

(ङ) ननु कुशली भवान् ? ....

4. **पञ्चसु संस्कृतवाक्येषु स्वपरिचयं वदत ।**

लिखितः

1. **एकपदेन उत्तरत -**

(क) वैद्यस्य नाम किम् ?

(ख) वणिक् कः अस्ति ?

(ग) रमेशस्य जनकः कः अस्ति ?

(घ) रमेशः कुत्र प्रशिक्षणं प्राप्नोति ?

(ङ) नूतनौषधानि कुतः आगतानि सन्ति ?

2. कोष्ठात् समुचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत -

(क) भानोः उद्योगः .... अस्ति । (शोभनः/कष्टकरः)

(ख) वाणिज्यार्थम् इतस्ततः .... भवति । (गन्तव्यं/पठनीयं)

(ग) सः तु .... प्रबन्धनस्य प्रशिक्षणं प्राप्नोति । (देहल्यां /पटनानगरे)

(घ) जनाः .... नितरां पीडिताः भवन्ति । (शीतातपेन/ग्रीष्मातपेन)

(ङ) वैद्याः तु प्रायः ईश्वरं प्रार्थयन्ते यत् जनाः .... भवेयुः । (रुग्णाः/स्वस्थाः)

3. पाठाधारेण सत्यम् (√) असत्यम् (×) वा चिह्नीकुरुत -

(क) उद्योगः शोभनः एव अस्ति । ( )

(ख) जनाः ग्रीष्मातपेन नितरां पीडिताः भवन्ति । ( )

(ग) वैद्याः तु प्रायः प्रार्थयन्ते यत् जनाः रुग्णाः भवेयुः । ( )

(घ) रमेशः देहल्यां प्रबन्धनस्य प्रशिक्षणं प्राप्नोति । ( )

(ङ) वणिजः प्रार्थयन्ते यत् महार्घता भवेत् तदा लाभः । ( )

4. अधोलिखितेषु सन्धिविच्छेदं कुरुत-

क्र.सं.	सन्धि-शब्द	विच्छेद:
(क)	एतदर्थम्	
(ख)	कदारभ्य	
(ग)	ग्रीष्मातपेन	
(घ)	तथापि	
(ङ)	नूतनौषधानि	

5. अधोलिखितेषु विभक्तिं वचनं च लिखत ।

क्र.सं.	शब्द:	विभक्ति:	वचनम्
(क)	अस्माकम्		
(ख)	भवत:		
(ग)	देहल्यां		
(घ)	जना:		
(ङ)	वर्षाया:		

6. अधोलिखितानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत -

क्र.सं.	शब्द :	वाक्यम्
(क)	अपि	
(ख)	आम्	
(ग)	प्राय:	
(घ)	यदि	
(ङ)	अत्र	

7. निम्नलिखितक्रियापदानां धातुं पुरुषं वचनं लकारं च लिखत -

क्र.सं.	क्रियापदम्	धातुः	पुरुषः	वचनम्	लकारः
(क)	करोमि				
(ख)	भवन्ति				
(ग)	भविष्यति				
(घ)	चलेत्				
(ङ)	स्यात्				
(च)	आगच्छेत्				
(छ)	वदतु				

योग्यता-विस्तारः

पाठ के सम्बन्ध में -

यह व्यवसायों से सम्बद्ध सामाजिक वार्तालाप के रूप में अभिनयात्मक पाठ है। सामान्य शिष्टाचार की शिक्षा तो इसमें है ही, एक महत्त्वपूर्ण सन्देश दिया गया है कि सम्पूर्ण समाज के सुख-दुःख में एक-एक व्यक्ति की भागीदारी होती है। सामान्यतः समझा जाता है कि व्यापारी वर्ग तथा चिकित्सक वर्ग समाज का शोषण करते हैं। व्यापारी महँगाई को पसन्द करता है और चिकित्सक समाज को रुग्ण होने में ही अपनी भलाई समझता है। यहाँ तर्क द्वारा स्पष्ट किया गया है कि चिकित्सक रोगों का प्रसार नहीं चाहता क्योंकि उसके घर में भी रोग आ सकते हैं और उसे तनाव हो सकता है। व्यापारी भी महँगाई नहीं चाहता क्योंकि महँगे समान को लोग बहुत कम खरीदते हैं और उसका व्यापार प्रभावित होता है। इस प्रकार सामाजिक व्यवस्था का चित्रण तर्कपूर्ण प्रक्रिया से इस संवाद में किया गया है। लोगों की भ्रान्तियाँ दूर की गयी हैं।

अव्ययों का निरूपण -

पिछले वर्ग में अव्ययों का परिचय देते हुए उन्हें तीन वर्गों में रखा गया था - मूल अव्यय, प्रत्ययान्त अव्यय तथा अव्ययीभाव समास । मूल अव्ययों को जोड़ने से संयुक्त अव्यय बनते हैं । उनका प्रयोग भी बहुत रोचक होता है तथा भाषा के प्रवाह को तेज बनाता है । यहाँ कुछ प्रयोग दिये जाते हैं -

यदा-कदा (कभी-कभी)	:	वर्षाकाले सूर्यः यदा कदा दृश्यते ।
		त्वम् अधुना मम गृहे यदा-कदा आगच्छसि ।
यथा कथञ्चित् (किसी प्रकार)	:	रोगान्तेऽपि अहं यथा कथञ्चित् चलितुं शक्नोमि ।
		अद्य केचित् शिक्षकाः आलस्येन यथा कथञ्चित् पाठयन्ति।
इतस्ततः (इधर-उधर)	:	अयं शिशुः स्वगृहे इतस्ततः भ्रमति ।
		अस्मिन् प्राङ्गणे इतस्ततः वस्तूनि विकीर्णानि सन्ति ।
किमपि (कुछ)	:	अहं किमपि वक्तुम् इच्छामि ।
अपि च (इसके अतिरिक्त)	:	राजेन्द्र प्रसादः अत्यन्तं मेधावी आसीत् । अपि च स अतीव विनम्रः आसीत् ।

कभी-कभी अव्ययों की आवृत्ति से व्याप्ति का बोध होता है । जैसे -

यदा-यदा (जब-जब) तदा-तदा (तब-तब)	:	यदा-यदा त्वं गच्छसि, तदा-तदा किमपि शोभनं वस्तु आनयसि।
किमपि-किमपि (कुछ-कुछ)	:	स किमपि-किमपि वदति किन्तु स्पष्टं न ज्ञायते ।

पुनः-पुनः (बार-बार) : अहं विश्वासं करोमि, पुनः-पुनः कथं कथयसि ?

शनैः-शनैः (धीरे-धीरे) : शनैः-शनैः सूर्यः अस्तंगतः ।

शिशुः शनैः-शनैः चलति ।

प्रत्ययान्त अव्यय :

कुछ कृत् प्रत्ययों तथा कुछ तद्धित प्रत्ययों से बने हुए शब्द अव्यय के रूप में होते हैं। इसलिए ऐसे अव्ययों के दो भेद हैं - कृदन्त तथा तद्धितान्त । कृदन्त अव्यय क्त्वा, ल्यप्, तुमुन्, णमुल् इत्यादि प्रत्ययों से बनते हैं । जैसे - पठित्वा, परित्यज्य, गन्तुम्, पाठं-पाठम् (पढ़-पढ़कर) इत्यादि ।

प्रयोग -

भोजनं <u>कृत्वा</u> स गतः (भोजन करके वह चला गया) ।

चिरं <u>रुदित्वा</u> शिशुः सुप्तः (देर तक रोकर बच्चा सो गया) ।

पुष्पाणि <u>आनीय</u> स कुत्र गतः (फूल लाकर वह कहाँ गया)?

अन्यान् <u>उपदिश्य</u> स स्वयं नाचरति (दूसरों को उपदेश देकर वह स्वयं व्यवहार नहीं करता।

व्याकरणं <u>पठितुं</u> वयं गच्छामः (व्याकरण पढ़ने के लिए हम जाते हैं) ।

णमुल् का प्रयोग आवृत्ति के साथ होता है.-

पुस्तकानि पाठं-पाठं स विद्वान् बभूव (पुस्तकें पढ़-पढ़ कर वह विद्वान् हो गया)।

औषधं पायं-पायं उदविग्नः अस्मि (दवा पी-पीकर मैं व्याकुल हूँ)

तद्धितान्त अव्यय

पञ्चमी विभक्ति के अर्थ वाले तसिल्, सप्तमी के अर्थ वाले त्रल्, काल अर्थ वाले दा एवं प्रकार अर्थ वाले थाल् प्रत्यय से बने हुए शब्द अव्यय होते हैं । जैसे -

कुतः (किम्+तसिल्) क्यों, कहाँ से : त्वं कुतः आगच्छसि ?

ततः (तद्+तासिल) वहाँ से, तब : यतो धर्मस्ततो जयः ।

(जब धर्म आया तो विजय भी होगी)

परिवारतः (परिवार + तसिल्) परिवार से : अहं परिवारतः सम्पन्नः नास्मि ।

सर्वत्र (सर्व+त्रल्) सब जगह : अद्य सर्वत्र वर्षा जाता ।

कुत्र (किम्+त्रल्) कहाँ : त्वं कुत्र वससि ?

अत्र (इदम्+त्रल्) यहाँ : अत्र कोऽपि अशिक्षितः नास्ति ।

कदा (किम्+दा) कब : शिक्षकः कदा आगतः ?

एकदा (एक+दा) एक समय : एकदा अहं दिल्लीं गतः ।

सर्वथा (सर्व+थाल्) सब प्रकार से : त्वं सर्वथा योग्यः असि ।

कथम् (किम् + थाल्) कैसे : त्वं कथं तत्र गमिष्यसि ?

इत्थम् (इदम् + थाल्) इस प्रकार : इत्थं व्याकरणं पठितम् ।

◆ ◆ ◆